

„В ТЪРСЕНЕ НА ГЕРОЯ“ от МИЛЕНА ЦАНЕВА
С., Изд. „Народна просвета“, 1979, 278 с.

Нейният глас почти не се чува в припламващите от време-навреме критически схватки. Името ѝ не е обкръжено от онази атмосфера на пристрастия и неприязни, която, уви, се създава около всеки активен критик. На пръв поглед това е обяснимо — тя рядко пише за съвременни автори; но едва ли е необходимо с примери да се убеждаваме, че и литературната история е поле, върху което се разгарят спорове, обсъждат се гледища, лични предпочитания и страсти, които невинаги можем да наречем литературни. . .

Тогава да потърсим друго обяснение за: повърхностния поглед работите на Милена Цанева — защото за нея става дума — са образец на „традиционно“ литературознание (в същност именно повърхностното мислене роди това противопоставяне „традиционна“ — „модерна“ литературна наука, дошло очевидно да замени модното преди години кокетниране с „вътрешния“ — противопоставен на „външния“ — подход; ала за да не се изгубим в дебрите на схоластични спорове, трябва просто да се извиня на читателя, че и аз в случая използвам текущия критически жаргон).

Само че всичко това е привидно. В привидно „традиционните“ работи на Милена Цанева личат — асимилирани и претопени в един оригинален комплексен подход — и постиженията на най-модерните методологически направления, обогатили изследователския ѝ инструментариум (в книгата, за която по-нататък ще стане дума, блестящо доказателство е анализът на „Кочо“ или „Защитата на Перушица“). И въобще нейните трудове са богати на открития, оригинални интерпретации, новаторски гледища — винаги ефектни, бих казал, даже скромно поднесени; и винаги безпогрешно аргументирани. А що се касае до „неполемичния“ темперамент — той е факт; но в редките случаи, когато ѝ се е налагало да спори, Милена Цанева е защищавала своето становище с толерантност, равна само на принципиалността и научната ѝ добросъвестност; и с едно чувство за такт, което се боя да нарека „женско“, защото по този начин бих извинил твърде лесно някои колеги (и себе си) за липсата му...

Позволявам си такова дълго встъпление, защото исках да маркирам един „модел“

на литературно поведение — колкото респектиращо, толкова и рядко днес. (Не подценявам, разбира се, и противоположния „модел“ — на типичния критик, изтъкан от нерв, патос, пристрастия, светкавични реакции. . .) Необходим е обаче още един шрих: дълголетната изследователска привързаност към творчеството на Иван Вазов, който — без да изчерпва кръга на интересите ѝ — очевидно е нейната „голяма любов“ в литературата. Вече десетилетия Милена Цанева пише, статия след статия и книга след книга, своята „критическа епопея“, посветена на този колос на българския дух. Своеобразно звено в нея е и „В търсене на героя“.

„В търсене на героя“ е подчертано концептуално изследване, въпреки че отделните глави спират вниманието ни само върху няколко Вазови творби: „Кочо“, или „Защитата на Перушица“, „Под игото“, „Нова земя“, „Казаларската царица“. . . Както се вижда и от тези заглавия, привлеченият „материал“ е разнороден и в жанрово, и в ценностно отношение. И това е още едно достойнство на книгата, защото в почти необозримия масив на Вазовото творчество най-изследвани са неговите върхове. И с право, разбира се, техният пълноценен живот до наши дни налага постоянно да се връщаме към тях, да ги преоткриваме с днешни очи. Но така се поражда реалната опасност да ги откъснем от техния естествен контекст, да се замъглят връзките им с други, не толкова значителни произведения на писателя (което пък неминуемо обеднява и прочита на шефдорите), и в крайна сметка — да не се види как обществено-историческият процес, своеобразно пречупен и отразен в художническото самосъзнание на Иван Вазов, предопределя и асоката и логиката на творческия му път.

А именно такава е задачата на Милена Цанева — естествено, за определен период от време и с оглед на една централна в творчеството му тема. Защото Иван Вазов е „чист“ (доколкото това е възможно) тип писател, чинто инвенции се раждат изключително от досега със съдбата на своя народ; вижда основната си задача в това да обезсмърти чрез словото хода на историята.

„Неговата художествена стихия беше изобразението на социално-битовата и националноисторическата обусловеност на човешкото битие“ — пише още в предисловието

Милена Цанева (с. 7). И тази лаконична и много точна формулировка подсказва пред каква основна творческа дилема е бил изправен „Иван Вазов на прелома между две епохи“ — както гласи подзаглавието на книгата.

А безспорно най-значителното историческо събитие, на което е свидетел Иван Вазов, е героичната епопея на Априлското въстание и последвалата го Руско-турска война, довела до освобождението на България. Този звезден миг в историята на нашия народ е и темата, към която писателят многократно ще се връща в различни времена, виждайки я от различни ъгли — най-често през призмата на натрупаните огорчения от байганьовската действителност, — но и като упование за бъдещето, като база за остра критика на настоящето.

Точно затова изображението на националноосвободителните борби се оказва естествен стожер в създадения от писателя „своеобразен разножанров национален епос“, според точното определение на изследователката. И точно в перипетиите на тези борби, във всенародния подем около подготовката на Априлското въстание, в ужаса на погрома му и в отново припламналите надежди при идването на братята-освободители Иван Вазов намира своя го герой — онзи, който в непосредственото си човешко битие най-нагледно ще възпълни надличния ход на историята, който ще даде възможност историческият процес да се „облече“ в живата плът на националният бит, манталитет, психология, атмосфера и пр. Както пък — това е другата страна на въпроса — в котерийно-буржоазната действителност на следосвобожденска България писателят не успява да открие такъв герой, който да възпълнява единното национално битие, каквото въпреки вече и не съществува освен в неговото изображение, запазило завинаги спомена за „пиянството на един народ“... Но центристемителните сили на националноосвободителния подем отдавна са заменени от центробежния механизъм на класовите противоречия, в които Вазов така и не успя да вникне. И това обяснява постепенния спад на могъщия му изобразителен талант (особено очевиден в областта на белетристиката), низходящата крива на неговото романово творчество — нали романът като жанр неизбежно изисква цялостна и правдива художествена концепция — от един шедьовър като „Под игото“ към все по-скромните достойнства на „Нова земя“ и „Казаларската парница“...

Позволявам си тази доста груба схематизация, за да се открий основната идея, която обединява отделните глави на книгата. Инак безспорно нещата са по-сложни. Както изтъква във въстъпителната глава „Априлската епопея в творческото развитие на Вазов“ Милена Цанева, писателят откликва на този върхов миг в историята на българския народ нееднократно, в различни жанрови форми и

— което е най-важното — не само с различни естетически резултат, но и с различни идейно-художествени цели. Така че именно движението на Вазовата гражданска и художническа мисъл, промените в начина, по който той възприема това епохално събитие и го съотнася със следосвобожденската действителност, са същинският критически „сюжет“ на тази книга.

Именно затова главата, в която се разглеждат първите и най-непосредствени реакции на поета — стихосбирките „Пряпорец и гусли“, „Тъгите на България“ и „Избавление“, — е не на чална, а средична в композицията на изследването. Въз основа на богат документален материал Милена Цанева показва как още в първите години след Освобождението искреният лирически възторг е подяждан от натрупващото се разочарование, как само две години след идването на освободителите народният поет може да напише стихотворение като „Поет и вдъхновение“, което „... бележи само един момент на пълно разочарование от буржоазната деформация на предосвобожденските идеали, когато образът на отечеството се губи зад пошла лик на съвременността и монолитното съдържание, което влагаше в това понятие възрожденската епоха, трагически се разединяваше“ (с. 151). Разбира се, през 1880 г. това е „само един момент“ на разочарование; ала нахожданият паралел с една от най-късните Вазови творби на тази тема — разказът „Дядо Йоцо гледа“ — разкрива и крайната точка на същото това разочарование. А между тях се набелязва лъкатушната линия на Вазовото отношение към априлската епопея, която обяснява и различните идейно-художествени резултати: раждането на шедьоври като „Под игото“ и „Епопея на забравените“ — когато този звезден миг в живота на нацията се възприема като обществено-нравствен „коректив“ спрямо пошлата буржоазна стихия (най-явно в „Епопея...“); и несполуките — когато писателят се опитва изкуствено „да внедри“ възрожденските идеали в една действителност, която демонстративно и категорично се е отказала от тях (най-очевидно в „Нова земя“).

Така че според мен средичното композиционно място на главата „Между възторга и разочарованието“ е продиктувано не от хронологията, а от логиката на развитието на темата за националноосвободителните борби във Вазовото творчество; тази глава по своеобразен начин „разделя“ анализа на върховете постижения на писателя от разглеждането на несполуките му, обяснявайки причините и за едните, и за другите.

Безспорните шедьоври на Вазов в тази тематична сфера са два: „Епопея на забравените“ и „Под игото“ (както и някои разкази като „Дядо Йоцо гледа“, „Една българка“; но писани по-късно, те имат в контекста на цялостното му творчество друга роля и с основание изследователката ги разглежда от-

делио). От „Епопеята...“ Милена Цанева е избрала като обект на анализ одата „Кочо“, или „Защитата на Перушица“. И този избор не е случаен: той е мотивиран не само с високите художествени достойнства на творбата, но и защото в нея именно борбата — с трагизма на погрома, ала и с надмогващата го героика — е пряко изобразена.

Главата „Кочо“, или „Защитата на Перушица“, може да бъде образец за комплексен и целенасочен анализ. Акцентирам и върху двете определения: сега, когато в ред случаи качествата на един литературен анализ се пренебрегват по „степената“ на неговата иманентност, Милена Цанева показва великолепно до каква степен разглеждането на структурата на произведението е свързано (и обогатено) от вниманието към т. нар. „извънтекстови обстоятелства“. Кое-то в същност е естествено, макар и често забравяно: както всяко истинско творение на изкуството се ражда от живота, макар че представлява нещо „повече“, така и анализът му трябва да повтори — с други средства и доколкото е възможно, разбира се, — този път... А целенасочен, защото пътешествието в неизчерпаемия микрокосмос на творбата в случая следва една ръководна нишка: да се покаже как от конкретното Вазов стига до обобщено-типичния образ — нещо, което по начало е изключително характерно за неговия художествен почерк.

Следващата глава „За националната епопея „Под игото“ съдържа до голяма степен наблюденията на Милена Цанева върху този пръв връх в нашата романистика, които тя обобщи в книгата си „По страниците на „Под игото“ (1976). Това първо цялостно изследване за голямата национална епопея получи още тогава своята заслужена оценка, така че сега ми е трудно да прибавя нещо съществено. А и по начало то би могло да стане обект за самостоятелно разглеждане: само така може да се обхване, макар и в конспективен вид, богатството на проблеми, интерпретации, находки, които то съдържа. Конкретно в случая искам да отбележа само една — струва ми се, основна — черта на изследователския подход: постоянното „преливане“ на два аналитични пласта — от художествения свят на творбата към характеристиката на изобразената в него действителност; и, обратно, от възсъздадената историческа реалност — към нейното отражение в романа, като по този начин се изясняват „законите“, по които е изградено произведението. Безспорно този подход е особено целесъобразен при разглеждането на Вазови творби, защото най-адекватно отговаря на неговия творчески натурел. И именно той позволява на изследователката от фикционалния свят на романа „да възкреси“ (използвайки го като своето рода „документ“) картината на българския живот в навечерието на Освобождението; а, от друга страна, да види неговото жанрово, стилово-образно и пр. своеобразие

като „продукт“ както на „закъсняло-ускорено“ ни литературно развитие, така и на обществено-историческото (в тяхната диалектическа взаимосвързаност).

„Епопея на забравените“ и „Под игото“ са върхове на творческия гений на Вазов, онези шастливи случаи, когато той с лекота и а м и р а своя герой — своите герои, — способни да възпитат националния живот в неговата органичност. Оттук насетне обаче започва мъчителното търсене на героя — все по-определено безрезултатно, специално в областта на романа.

Този процес, обусловен както от художествения натурел на писателя, така и от известна ограниченост на обществено-политическите му възгледи, е задълбочено разкрит от Милена Цанева в разглеждането на „Нова земя“. Школка истина е, че този роман, замислен като продължение на „Под игото“, не успява да се извиси до неговото равнище; че той представлява неорганичен конгломерат от живи автентични свидетелства за живота в първите години след Освобождението и съчинена интрига, плоски психологизации и резонорско прокламиране на доста съмнителен „обществен идеал“ на писателя. В същност именно преповтарянето на тази констатация държи „Нова земя“ извън полезителността както на широката публика, така и — до известна степен — на специалистите. И голямата заслуга на Милена Цанева е, че тя успява да ни разкрие за закономерността на подобен резултат, неговата обусловеност от обективните обществено-исторически обстоятелства и от възгледите на твореца. По този начин анализът на една неособено сполучлива творба (а това се отнася в още по-голяма степен за следващата глава, посветена на „Казаларската царица“) се оказва изключително ценен в литературоведско отношение, при това не само с оглед творческия път на Иван Вазов, но и като косвена „илюстрация“ на закономерностите на литературния процес в последните две десетилетия от миналия век и началото на настоящия.

Последната глава „От „Паисий“ до „Тъмен герой“ в същност отново обглежда в панорамен план Вазовото творчество, посветено на Априлската епопея, което завършва — след неуспеха „да проектира“ възрожденските идеали върху следосвобожденската действителност в „Нова земя“ — с два нови шедьовъра, този път в жанра на краткия разказ: „Една българка“ и „Дядо Йоцо гледа“. В същност в тях, както и в споменатия в заглавието разказ „Тъмен герой“ най-адекватно намират израз желанието на писателя да намери героя, когото с основание би могъл да противопостави на байгановска България, и, от друга страна, стремежът му да „закръгли“ своя национален епос. Както пише Милена Цанева, „Създадени на прелома между стария и новия век, те („Една българка“ и „Дядо Йоцо гледа“ — б. м., Х. С.) притежават онова широко етично звучене, което

придават на най-хубавите Вазови творби усетът за национално и исторически значимото, цялостният поглед за движението на националното историческо битие. И в такъв смисъл тези два класически разказа са лебедовата песен на Вазов като създател на един своеобразен разножанров национален епос. Епос, който улови и възплъти в човешки характери с непреходна художествена сила историческите сътресения на един епохален прелом в националната съдба“ (с. 277).

Разбира се, в желанието си да очертае концептуалния скелет на изследването аз повече или по-малко схематизирам и опростявам съдържанието на „В търсене на героя“. Затова смятам да си спестя и частните несъгласия или забележки (трудно ми е например да приема, че „Люлека ми замира“ е „нов художествен връх“ в поетическото творчество на Вазов — вж. с. 7). Бих желал обаче да се спра върху някои черти на изследователския подход, които са своеобразна проекция на онзи „модел на литературно поведение“, споменат в началото — този път на плоскостта на научното (литературоведско) мислене.

Съвсем конспективно казано, работите на Милена Цанева впечатляват най-много с едно рядко съчетание — между прецизно изследваната и най-рационално използвана фактологическа основа, от една страна, и мащабността и оригиналността на концептуалното мислене, убедителността и дълбочината на интерпретациите — от друга страна. Това не звучи особено ново, след като на теория всички знаем, че най-смелите и научно плодотворни концепции могат да се родят само на базата на всеобхватно познаване на фактите; но пък редовните читатели на литературноисторически трудове знаят и — вече от практиката — колко рядко се среща такова съчетание. А именно то е в основата на онова, което неколнократно нарекох „комплексен изследователски подход“: разглеждането на творчеството в пълнотата на извънлитературните фактори, които са го породили (обществено-историческа обстановка, биографични и интимно-психологически мотиви и пр.), както и аналитичното разкриване на собственото му идейно-художествено съдържание — като нагледно се показва сложната, опосредствувана, но неоспорима връзка между тях. Което пък е възможно единствено при наличието на един богат изследователски „инструментарий“, съчетал положителните страни на „традиционното“ и „модерното“ литературознание (както гласи критическият жаргон). При това — без излишни терминологични „утежняния“, а, напротив, в четивен, ясен, увлекателен и точен стил.

Обикновено трудовете на изследовател, който дълги години работи върху дадена тема (период, автор и пр.), се съпоставят при преценката на новопоявилата се работа, за да се намери „нейното място в творчеството на автора“, както се казва. Точно такава съпоставка нямам намерение да правя. Не само

зашто всеки истински приносен труд е уникален, дори когато съдържа — естествено, в асимилиран вид — много от предишните находки на изследователя. Не и защото по начало такива преценки са доста относителни, даже в известен смисъл схоластични. А просто защото, както вече казах, от десетилетия насам Милена Цанева пише своя „критически епос“ за автора на националната ни епопея; и „В търсене на героя“ е поредната „глава“ от него.

Христо Стефанов

„ГРЪЦКИ ЛИТЕРАТУРНИ ПАРАЛЕЛИ“
от МАРИН ЖЕЧЕВ С. изд. „Наука и изкуство“, 1979

Въпреки различните теми и проблеми „Гръцки литературни паралели“ на Марин Жечев е твърде хомогенна — обединява единството на изследователския подход — литературноисторически в основата си, който на много места получава и културноисторически перспективи. Пред нас е книга с последователно отстоявани концепции, книга, пристрастна в най-добрия смисъл на думата. Впечатляват полемичният тон на разкриване на естетическите ценности, гъвкавият подход към литературните факти и „ферментите“ на културната история, стремежът да се разглежда гръцкото словесно изкуство като неотделим дял от световния литературен процес.

Сборникът започва с няколко тематично обединени студии и статии, които разглеждат гръцкия роман през отделни етапи от развитието му. Авторът се старае да хвърли панорамни погледи върху определени епохи и жанрови формации в гръцката литература. В по-голямата част от статиите си той превъзможва емпиричното описателство на литературните явления и се домогва до теоретически постановки, до разкриване спецификата на гръцката литературноисторическа еволюция. Несъмнено най-богат на оригинални становища и наблюдения е изследването „Някои особености в развитието на романа в балканските литератури“. Конкретно-историческата разработка на проблема за романа, общотеоретическото му осмисляне са предмет на тази начална студия. Заел се с един труден проблем за балканистичната ни мисъл, авторът изгражда първата си студия в защита на тезата, че единственото историческите събития с общонационално значение на полуострова „възбуждат, стимулират развитието на романа“. В първите години след Освобождението романът още няма историческа почва, където да се развие и даде плод. През миналия век, когато на Запад и в Русия този жанр заема централно място, на полуострова той не само няма това място, но се намира в ембрионално развитие. Изследователят подчертава, че всичко това е в дълбока връзка с политическите и икономическите условия.